

CU PRIVIRE LA APĂRAREA HOTARULUI DE NORD AL PROVINCIEI DACIA

Considerații arheologice, geografice și istorice

Bazinul Transilvaniei, înglobat aproape integral în Imperiul roman, constituind cu aproximație jumătatea nordică a provinciei *Dacia*, este înconjurat cu o cunună de munți (*corona montium* — cum o numește *Iordanes*). Trecerea de la munte la podiș se face brusc dinspre vest, est și sud cu variații de altitudine, atingând valori cuprinse între 500 și 2 000 de metri. Uneori acestea sînt atenuate de prezența unor fișii piemontane sau de glacis. Numai în sud-vest, culoarul Mureșului reprezintă o „poartă” largă de peste 15 km la nivelul terasei superioare și de peste 45 km la nivelul echivalent dealurilor celor mai înalte ale Podișului Transilvănean. Tot astfel spre nord-vest și nord, „Poarta Sălașului”, situată la nivelul dealurilor transilvănene este de circa 115 km. Aici există contraste între fundul văilor Agrij-Someș și culmea Meseș-Prisnel-Breaza, de circa 200—400 m, iar în dreptul șeilor, mai mici.

Spre nord-vest Bazinul Transilvaniei este despărțit de marea Cîmpie a Tisei doar prin subșinutul geografic al munților insulari ai Someșului (adică prin grupa nordică a Munților Apuseni) situat între valea Crișului Repede (Depresiunea Vadului) în sud, cîmpiile piemontane ale Vîrfului Codrului (Făgetul), Crasnei și Oradiei în vest. Depresiunile Baia Mare, Copalnic-Lăpuș separă acest subșinut de Carpații Orientali; în est și sud-est, el se învecinează cu districtul deluros al Piemontului Someșan. Această unitate de relief este formată din munți insulari, constituiți în special din șisturi cristaline, cu înălțimi care variază între 500 și 1 000 m. Cu excepția Culmii Brezei, ceilalți munți sînt vechi. Ei au la bază soclul unui lanț hercinic cutat, peneplenizat, acoperit cu ape marine în paleogen și reîntîrîrit în neogen. Tot în neogen, același lanț muntos a fost fragmentat prin crearea de numeroase depresiuni tectonice și horsturi (munți insulari). Crasna, Someșul și Lăpușul au străpuns cuverturile sedimentare care acopereau horsturile cristaline și au creat defilee epirogenetice pitorești: pe Crasna la Șimleul Silvaniei, pe Someș la Țicău și pe Lăpuș între Răzoare și Remetea Chioarului.

În cuprinsul acestor munți insulari geografii separă, în general, patru distincte geomorfologice¹;

Districtul munților insulari de vest (Muntele Șes-Vîrful Codrului) este alcătuit dintr-o serie de culmi cristaline cu suprafețe larg ondulate și măguri izolate (horsturi înălțate) cum sînt Măgura Șimleului și Măgura Vulturului. Înălțimile lor variază între 500 și 900 m (881 m în Muntele Șes sau Plopiș, 597 în Măgura Șimleului, 579 în Vîrful Codrului sau Făget și 420 în Măgura Vulturului). Energia fragmentării (300—400 m), înclinarea mare a pantelor cit și structura reliefului, strîns legată de tectonică, încadrează acești munți în categoria celor pitici.

Districtul munților insulari din est (Meseș-Preluca) este format dintr-o serie de culmi largi și măguri (munți-horst), cu marginile abrupte și cu văi adînci și strîmte. Înălțimile variază între 500 și 1 000 m (997 în Meseș, 663 în Prîsnel și 811 în Preluca). Toți munții sînt formați din șisturi cristaline, excepție făcînd Prîsnelul care este alcătuit, în schimb, din roci dure sedimentare paleogene. În partea centrală, străbătută de riul Someș, între culmile și măgurile munților insulari se schițează zona depresionară Jibou-Fericea-Chioar-Buteasa, formată prin eroziune selectivă în rocile mai moi.

Districtul Muscelor Brezei este alcătuit din înălțimi de 600—1 000 m (Măgura Vimei 785 m, Vîrful Breaza 975 m), în cea mai mare parte neogene, însă pe fundament de fliș paleogen cutat. În partea de vest-sud-vest a Muscelor Brezei, pe calcarele paleogene, sînt dezvoltate forme de relief carstic: doline și chei (Purcăreț—Boiul Mare—Jugăstreni—Baba), care ocupă zona de tranziție dintre districtul de muscele și Piemontul structural al Someșului.

Districtul Depresiunii centrale a Silvaniei, localizat între munții insulari de vest, cei din est și Carpați Orientali, s-a format prin scufundarea tectonică în neogen, pe fundament de cristalin și sedimentar cutat, la care s-a adăugat și eroziunea văilor Berătăului, Crasnei, Someșului și Lăpușului. Fundul depresiunilor este ocupat de văi largi cu terase, conuri de dejecție și glacisuri submontane aluvio-proluviale. Pe margini, fragmentarea este mai adîncă (100—150 m), relieful domină. În cadrul acestei depresiuni centrale se pot separa mai multe subdistricte-depresiuni locale: Șimleu, Baia Mare, Copalnic și Lăpuș.

Spre nord de subîntinutul munților insulari ai Someșului, și între Cîmpia joasă a Tisei se interpune o cîmpie piemontană (în apropierea Cîmpiei Tisei înălțimea ei medie atinge 200 m), puternic fragmentată în culmi deluroase de către văile care coboară din munții învecinați². Lățimea piemontului variază în jur de 30 km.

În unele părți aceste piemonturi pericarpatiche se leagă cu cele intracarpatiche prin intermediul unor mari „golfuri” tectonice care fragmentează puternic Carpații Orientali (Țara Oașului, Depresiunea Baia Mare).

Formarea acestei unități de relief este strîns legată atît de tectonica părții sudice a Munților Apuseni, precum și a Carpaților Răsăriteni — care în neogen au fost supuși unor mari fracturări și scufundări

tectonice — cît și de evoluția lacului „panonic”. Într-adevăr, peste depozitele lacustre pliocene, îngrămădite sub munte și în „golfurile” tectonice, a urmat în cuaternar o puternică acumulare de aluviuni, cu gro-simi mari, aduse de riuri din sud și est. După retragerea lacului pliocen din Cîmpia Tisei — provocată de mișcările de ridicare ale scoarței — mai accentuate în apropierea munților, văile riurilor s-au adîncit în cîmpia lacustră, transformînd-o treptat într-o cîmpie piemontană colinară.

Văi largi cu 5—7 terase și depresiuni-golfuri, care pătrund adînc în interiorul munților, separă Piemonturile vestice și nordice în cel puțin două districte morfologice: Virful Codrului (Făget) și Crasna. În unele locuri, mai ales la contactul cu muntele, eroziunea a contribuit la formarea unor cueste și chiar depresiuni subsecvente cum ar fi Piemontul Crasnei. Majoritatea rețelei de văi are însă un caracter consecvent și radiar — în mare parte antecedent, prin păstrarea vechilor trasee — și uneori și epigenetic, prin dezgolirea de praguri cristaline sau vulcanice (Țara Oașului, Piemontul Crasnei).

Din marea Cîmpie a Tisei numai o foarte mică parte intră în teritoriul asupra căruia vom face o scurtă privire de ordin arheologico-istorico-geografic. Limita acestei zone de cîmpie către nord-est, est, și sud este foarte sinuoasă. Numeroase „golfuri” pătrund înspre munte, alternînd cu promontorii deluroase și muncei care coboară treptat spre nord în interiorul cîmpiei. Limita dintre Cîmpia Tisei și Piemonturile vestice este pusă în evidență printr-o denivelare de 40—60 m. Într-un loc unde ea vine în contact direct cu munții, și anume: la contactul cu Munții vulcanici ai Oașului, aceasta diferență poate ajunge la 100—300 m.

Cîmpia Tisei este o cîmpie de subsidență fluvio-lacustră, care s-a format prin colmatarea treptată a lacului pliocen-cuaternar. De-abia în partea a doua a pleistocenului, cîmpia a ieșit de sub apele lacului „panonic”, transformîndu-se în uscat. Ea are cea mai mică energie de relief și cele mai întinse zone de divagare a rețelei hidrografice din întreaga țară. Subținutul cîmpiei de divagare constituie treapta cea mai joasă a Cîmpiei Tisei (80—115 m), fiind continuarea spre est a Alföldului. Din acest subținut face parte — între altele — și districtul Cîmpiei Someșului. Riurile care drenează aceste districte sînt lipsite de terase, însă au albiile meandrate nestabile și puțin adînci (2—4 m), cu lunci largi, mlăștinoase. Popularea acestor cîmpii a devenit posibilă numai după efectuarea unor lucrări speciale de drenare și de secare a mlăștinilor, de rectificare a albiilor și îndiguire a riurilor.

Tot acest teritoriu este flancat dinspre est de partea nordică a Munților Vulcanici, situați pe latura internă a Carpaților Orientali, la contactul acestora cu marile Depresiuni tectonice ale Transilvaniei și „Panoniei”³, formați prin erupții mio-pliocene. Relieful de acumulare vulcanică se suprapune, în cea mai mare parte, peste o zonă muntoasă de fliș („flișul transcarpatic”).

Districtul vulcanic al lanțului vulcanic: Oaș—Gutii—Văratec cuprinde munți vulcanici cu cea mai mică înălțime și cu forme rotunde de stoguri. În Țara Oașului și în apropiere de Baia Mare acești munți se ridică pînă la 400—800 m, în alte locuri ei au forma unor conuri nivelate, erodate (Ignișul, Pietroasa 1 000—1 300 m), precum și a unor neckuri (Murgăul, Dealul Minei). Cel mai impozant con vulcanic este Gutiiul (1 445 m), al cărui crater este distrus în cea mai mare parte.

Districtul Țibleș (-Birgău) are caracter de munți cu înălțimi mijlocii și mici, particularitate determinată de prezența structurii cutate a flișului paleogen care constituie acest district, străpuns și acoperit parțial de roci vulcanice. În procesul fragmentării ulterioare, prin eroziune și denudație, relieful primar a fost supus unei puternice transformări, căpătînd un caracter larg vălurit, cu forme structurale monoclinale și martori vulcanici care, prin silueta lor domină întreg peisajul geomorfologic (neckuri, dyckuri, silluri). În totalitatea lui, acesta este un relief tipic de munți pitici, ale căror vîrfuri sînt separate între ele prin largi înșeuări, care au luat naștere prin eroziune selectivă în rocile mai moi ale flișului ce apar la suprafață acolo unde lipsesc învelișurile și intruziunile vulcanice care au fost erodate. Martorii de aici se ridică deasupra unei suprafețe de eroziune înalte, formate din rocile flișului și cu înălțimi medii de 800—900 m. Dintre neckurile și dyckurile cele mai caracteristice, care apar în relief sub formă de vîrfuri izolate amintim vîrfurile zimțate, caracteristice al Țibleșului (1 840 m).

Tot în această ordine de idei trebuie să pomenim grupa depresiunilor tectono-vulcanice care cuprinde depresiuni cunoscute în literatura geografică și sub numele de depresiuni de baraj vulcanic. Acestea s-au format tot în neogen, ca rezultat al scufundărilor tectonice și aparțin reliefului de acumulare vulcanică, ce a creat o bară de relief înalt între Bazinul Transilvaniei, respectiv Cîmpia Tisei și Carpații Orientali. Ele formează un șirag aproape continuu de depresiuni, care însoțesc lanțul vulcanic pe toată întinderea lui de la nord la sud, cum sînt, bunăoară, depresiunile Oașului și a Maramureșului. Unele dintre ele, atît din relief cît și după caracterul depozitelor care le umple, au aspectul de cîmpii aluvio-proluviale, cu văi largi, terase de acumulare, meandre și turbării (Oaș); altele, dimpotrivă au un relief foarte fragmentat sub formă de dealuri și muncii, iar văile sînt însoțite de terase de eroziune și acumulare (Maramureș).

Această regiune este, deci, foarte fragmentată din punct de vedere geomorfologic, cu diferitele ei depresiuni mai mari sau mai mici, cu „golfurile” subținutului cîmpiei piemontane, a glacisurilor subcolinare, înconjurate cu munți pitici, insulari, toți aceștia fiind împăduriți pe vremuri cu codrii deschiși de gorun și stejar (teritoriile mai joase) și de fag [teritoriile mai ridicate, cum ar fi, de pildă, Vîrfurile Codrului (Făgetul)], iar mai spre nord-vest, pe teritoriul județului Satu

Mare, se întinde districtul Cîmpiei Carei—Valea lui Mihai, parte componentă a subînutului Cîmpiei Nirului⁴, acoperită actualmente, în parte, de dune, care este o zonă mai înaltă (150—160 m), însă cu o energie de relief redusă (10—20 m), alcătuită din nisipuri fluvio-lacustre, parțial spulberate de vînturi și dunificate. Pe lângă acest district sînt și alte grinduri mai mult sau mai puțin întinse, locuibile, înconjurare de mlaștinile Erului, ale Crasnei, ale Someșului și Turului.

*

Toată această complexitate de mici unități geografice constituia în vremea stăpînirii romane zona din fața sistemului de apărare din nordul *Daciei*. Acest ținut variat ca forme de relief este aproape complet necercetat în privința influențelor și contactelor mai mult sau mai puțin pașnice care au existat între romani, pe de o parte, și între populațiile limitrofe pe de altă parte.

După biruința asupra dacilor, obținută cu mari eforturi și grele sacrificii, se impunea de urgență organizarea teritoriilor cucerite, atît din punct de vedere militar cît și administrativ. Pentru supravegherea acestor acțiuni, se pare că împăratul Traian rămîne încă cîteva luni în *Dacia*, poate pînă în primăvara anului 107⁵.

În vederea consolidării victoriei, a pacificării provinciei și a organizării noului front al Imperiului se instalează în nord, în regiunea *Porolissum* legiunea *III Gallica* (?), despre care se presupune că a luat parte și la războaiele dacice⁶. O mulțime de trupe auxiliare dintre cele care au participat la campanii sînt așezate în tabere întărite, la graniță, dar și în interiorul teritoriului cucerit.

Părți însemnate din *Dacia* independentă vor rămîne în afara granițelor romane. Unele dintre ele vor rămîne chiar sub o supraveghere mai mult sau mai puțin eficace și nu vor putea iniția mișcări de porții mai mari împotriva noilor stăpînitori. Cu atît mai puțin pot ține romanii în frîu masele dacilor liberi din regiunile nordice (tocmai despre care este vorba aici) și nord-estice (Moldova). Acțiunile lor, alături de ale altor populații libere, vor pricinui multe greutăți Imperiului pînă la sfîrșitul dominației romane pe teritoriul intracarpatic al *Daciei*.

În concepția împăratului Traian despre politica romană la Dunăre, *Daciei* i se rezerva un rol deosebit. De aceea ea trebuia să fie cît mai repede și mai deplin pacificată în interior, prin prevenirea oricărei încercări de revoltă din partea populației autohtone dacice, și cît mai bine apărată în afară. Trupele rămase în *Dacia* au fost considerate în măsură a face față oricărei situații. O amenințare din afară putea veni în acest timp numai dinspre vest, de la sarmații-iazgyi, prin „Porțile de Fier” ale Transilvaniei, respectiv prin „poarta Mureșului” (pe la *Micia*) și dinspre nord-vest și nord, prin „poarta largă a Sălajului”, unde locuiau triburi dacice libere⁷. De aceea, cel puțin la început, întreg

dispozitivul de apărare a *Daciei* intracarpatică este orientat spre vest și spre nord-vest, respectiv nord. Motivele care îl vor fi determinat pe împăratul Hadrian (117—138) să reorganizeze *Dacia* în două și apoi în trei provincii nu ne sînt prea bine cunoscute, dar pare să fi avut în vedere, în primul rînd, organizarea unei mai bune apărări a teritoriului de nord al *Daciei*⁸. Apărarea era îndreptată, în special, împotriva triburilor de daci liberi așezate la nord de provincie, care nu vor întîrzia să atace provincia romană în vremea lui Antoninus Pius (138—161), precum și sub domnia lui Marcus Aurelius și Lucius Verus (161—169). Cea de a treia provincie, *Dacia Porolissensis* avea armata sa proprie: *Exercitus Daciae Porolissensis*, atestată epigrafic de cărămizi stampilate descoperite la Cluj⁹.

Constituirea provinciei *Dacia* a trebuit să se facă prin aceea *lex provinciae*¹⁰, promulgată de împăratul Traian probabil în timp ce se găsea în noua provincie. Pe noi ne interesează aici faptul că ea, între altele, fixa verosimil, întinderea și granițele provinciei, precum și trupele care urmau să asigure apărarea ei.

Organizarea militară și administrativă pe care *Dacia* a primit-o în primii ani după cucerire a fost menținută pînă la sfîrșitul domniei împăratului Traian (a. 117). Potrivit legii de constituire a provinciei, *Dacia* a fost organizată — după cum este bine știut — ca provincie imperială, alcătuită — deocamdată — o singură unitate administrativă, condusă de un împuternicit al împăratului, de un *legatus augusti pro praetore* de rang consular. El avea atribuții administrative, militare și judecătorești, pe care le exercita în numele împăratului. Primul guvernator a fost *D. Terentius Scaurianus*. Cele două diplome militare din anul 110¹¹, prin care soldații din 27 trupe auxiliare sînt lăsați la vatră, dovedesc, în afara numărului mare de trupe rămase în *Dacia* și necesare pentru apărarea granițelor, și că la această dată provincia era considerată pacificată și organizată.

Se pune întrebarea: care erau granițele de nord ale provinciei *Dacia*? Întrebarea s-a pus mai de mult, însă răspunsul satisfăcător poate fi dat abia acum.

Pe baza ultimelor cercetări efectuate pe teren în cursul anilor 1965 și 1966 pare să confirme părerea mai veche¹² că, de la *Micia* spre nord, hotarul *Daciei* urma culmea principală a Munților Apuseni, începînd cu Muntele Găina (1 486 m) mai apoi marcat de Cucurbăta Mare (1 848 m) și de Vlădeasa (1 836 m), fără să-l putem preciza mai exact. În orice caz granița provinciei ocola pe la vest regiunea auriferă de la Baia de Criș—Brad, coborînd apoi la 3—4 km spre vest de castrul roman de la Bologa (*Resculum*) situat în Valea Crișului Repede. Mai departe frontiera urma — și acest lucru este aproape cert — culmea prelungă a Munților Meseș, pînă la *Porolissum*.

Ideea plasării liniei de apărare pe coama Munților Meseșului se poate lega, după părerea noastră, fără îndoială de numele împăratului Traian¹³ care, cunoscînd îndeaproape topografia teritoriului în discuție,

și avînd o bogată experiență a folosit cît mai rațional posibilitățile geografice în vederea organizării apărării provinciei. Bazele sistemului defensiv în nordul *Daciei*, ca de altfel ale întregii provincii, au fost puse de „*Optimus Princeps*”. Trebuie să subliniem acest lucru, deoarece unii cercetători¹⁴ au susținut ocuparea treptată a *Daciei* de către romani. Foarte probabil, tot împăratul cuceritor a fost acela care, dîndu-și seama de avantajele excepționale oferite de coama Munților Meseșului, a plasat, într-un mod foarte ingenios și castelele de la *Porolissum* în fața „porții Meseșului”, pentru asigurarea și închiderea unui drum important, folosit în decursul mileniilor cu mult înainte de cucerirea romană¹⁵.

După cucerirea Bazinului Transilvaniei, împăratul Traian a procedat la organizarea multilaterală a noii provincii. Una dintre cele mai importante măsuri a fost trasarea liniei de graniță avîndu-se în vedere, înainte de toate, interesele militare și strategice. În legătură cu aceasta un rol important l-a jucat, fără îndoială, strădania de a economisi cît mai multă forță de muncă și materiale. În nord-vestul *Daciei* — după cum am mai amintit — pentru fixarea liniei de frontieră sau, cu alte cuvinte, a liniei de apărare, exista posibilitatea excelentă folosirii coamei Munților Meseșului. Deoarece această formează un obstacol natural, alcătuiind o barieră în special dinspre depresiunea Silvaniei, cu diferențe de nivel, în general, de 300—350 m, ea a fost aleasă drept linie de graniță. Jumătatea de vest a „jugului intracarpatic”¹⁶ de legătură între masivul Biharia și Carpații Orientali a fost inclus în cadrul sistemului de apărare din nord-vestul provinciei. Se pune problema: oare împăratul Traian, avînd informații precise asupra teritoriului așa de fragmentat din punct de vedere geomorfologic, descris mai pe larg în prima parte a acestei lucrări, cu locuri minunate pentru ascunzîșuri, cum ar fi, bunăoară, districtul sculptural al Suplaiului care — după părerea noastră — se extinde mult spre vest, pînă la Glodul pe Someș și Ileanda, cuprinzînd teritoriul marcat, deci, și de valea Tîbleșului ce se varsă în Someșul Mare la Ilișua, Valea Mare care se întîlnește cu Someșul Mare la Reteag, Sălătrucul și Valea Poienii, aceștia vîrsîndu-se în Someș la Cășei, respectiv la Gilgău (exclusiv grupul muncelilor Ciceu, orientați nord-sud, de origine vulcanică), apoi Depresiunea (Țara) Lăpușului și golful-depresiune din împrejurimile orașului Baia Mare; le-ar fi lăsat pe toate acestea în mîna unor dușmani mai mult sau mai puțin organizați? Cu greu am putea crede acest lucru. Trebuie să recunoaștem că în momentul de față pe linia Someșului, (de la Dej în sus, pe valea Someșului Mare), mai precis între castelele de la Tihău — Cășei — Ilișua cunoștințele noastre referitoare la aripa de est a sistemului de apărare (care după părerea noastră a existat fără îndoială) sînt extrem de lacunare¹⁷. Sînt totuși anumite indicii pe baza cărora putem să marcăm o linie a turnurilor de apărare, analoagă celor de pe Meseș, puțin mai spre nord față de valea Someșului.

Valea Someșului, pe distanță de 75 km, între Dej și Jibou, își schimbă brusc direcția chiar de cinci ori, conformîndu-se liniilor unei

rețele de falii tectonice¹⁸. Trebuie să menționăm că nu este vorba doar de meandrele pe care le prezintă cursul Someșului, ci de schimbarea văii în totalitatea ei, lucru ușor de observat pe o hartă detaliată. Acest duct întrerupt al văii Someșului a făcut-o nepotrivită pentru a trasa aici, pe această vale șerpuitoare, prima linie a apărării și deci a graniței ca atare. Tocmai din această cauză ni se pare inacceptabilă afirmația referitoare la traseul frontierei în această extremitate nordică a provinciei, formulată ultima dată de M. Macrea. După părerea autorului, de la *Porolissum* „... hotarul cotește spre NE, atingând la Tihău cursul Someșului, pe care îl urmează apoi, în susul apei, spre est, până la castrul de la Ilișua”¹⁹...

Întortochiata vale a Someșului nu oferă posibilitatea cuprinderii și a controlului relativ ușor și eficace, pe distanță de 63 km. [Trebuie menționat că este vorba de o distanță dublă față de cea obișnuită între două caastre vecine. La aceasta se adaugă și îngustimea văii față de volumul de apă (între Cășei și Tihău Someșul are un debit mediu anual de 76—77 m³/sec!²⁰)] Existența pe unele porțiuni (de ex. la Căpîlnea, la Glod, între Ileana și Letca) a unor culoare a îngreunat și mai mult organizarea sistemului de apărare roman pe această porțiune.

Gîndindu-ne apoi la faptul că orice coamă principală sau chiar secundară împădurită a Piemontului sculptural al Suplaiului ce se ramifică din Culmea Brezei (cu alte denumiri folosite încă: Munții Lăpușului sau ai Ilișuei) spre sud-vest sau sud oferea posibilitatea înaintării dinspre Depresiunea Baia Mare, respectiv dinspre Țara Lăpușului a inamicului. Aceștia, ajungînd la marginea coamelor-platforme, situate deasupra văii, aveau, fără îndoială, o poziție strategică, ba chiar tactică mult superioare față de slabele forțe militare romane, dispersate pe distanța de 63 km²¹. Faptul că la Cășei staționa puternica unitate de *Cohors I Britannica (=Britannorum) milliaria civium Romanorum equitata*²² nu schimbă situația.

După cum reiese, din cele arătate, din punct de vedere strategic și tactic porțiunea văii Someșului dintre Cășei și Tihău a fost total necorespunzătoare pentru a organiza în această vale prima linie a apărării. Ea a fost, în schimb, prielnică pentru ducerea drumului principal militar (construit, de obicei, la o distanță mai mică sau mai mare în spatele primei linii de apărare) de-a lungul riului²³. Noi nici măcar în faza actuală a cercetărilor, referitoare la porțiunea de nord, nu credem că Traian să se fi mulțumit cu o astfel de situație nu numai dezavantajoasă, dar chiar precară a acestei porțiuni de frontieră. Așa ceva ni se pare cu totul de neînchipuit.

Dată fiind această situație, se pune întrebarea: unde a fost fixată totuși prima linie de apărare sau, cu alte cuvinte: unde a fost granița Imperiului pe porțiunea dintre Cășei, respectiv Ilișua și Tihău?

Privind atent condițiile geomorfologice a regiunii la nord de linia Ilișua — Dej, pe de o parte și celei dintre Dej și Tihău, pe de altă parte,

constatăm că acest district al dealurilor înalte ale Lăpuşului şi Suplaiului cu toate că este foarte complex ca structură şi relief, a oferit posibilităţi bune — să nu zicem excelente — de apărare pe această porţiune a graniţei. Situaţia este similară jumătăţii de vest a celui „jug intracarpatic” (şi anume Culmea Meseşului) care face legătura între Biharia, pe de o parte şi Carpaţii Răsăriteni, pe de alta. Aripa de răsărit a acestui „jug intracarpatic” se întinde peste un teritoriu, în care temelia de sisturi cristaline este păstrată în câteva mici masive (Preluca-Țicău-Prisaca). Ea este acoperită de formațiuni cretacice²⁴ (descoperite de eroziune în Depresiunea Lăpuşului), oligocene (calcare, gresii, şisturi mar-noase, cu formele de relief foarte accentuate) pe cea mai mare parte a teritoriului, şi miocene în Culmea Brezei şi în Piemontul sculptural al Suplaiului. Varietăţii structurale îi corespunde varietatea reliefului: depresiune deschisă spre vest (!) a Lăpuşului, numită de unii geografi şi Țara Lăpuşului; culmea masivă a Prelucăi (veche suprafaţă de eroziune, parţial fosilizată de depozite eocene); Culmea zimţată a Brezei (975 m), continuată spre vest prin Măgura Vimei (785 m), apoi podișul calcaros în legătură cu Prisnelul (663 m) şi mica Măgura cristalină a Țicăului (Dealul Mare 637 m, Prisaca); în sfârșit platforma fragmentată concordant de văi adânci orientate nord-sud, a Suplaiului.

Pe baza studierii terenului despre care este vorba şi pe baza cunoștințelor de topografie arheologică, noi înclinăm să presupunem următoarele:

Continuarea spre răsărit a liniei de apărare de pe Culmea Meseşului, respectiv de pe înălţimile Dealul Mare (444 m) şi Dumbrava (558 m), încadrate în sistemul de apărare de pe Meseş²⁵, trebuie căutată NU pe cursul Someşului, ci în districtul geografic susamintit. Traseul liniei de apărare din nordul *Daciei* mai verosimil trecea, înainte de toate, pe podișul calcaros (!) de legătură cu Prisnelul şi mica Măgură cristalină a Țicăului. El continua apoi pe ramificația principală care se întinde spre vest-sud-vest, pînă la Rona, respectiv pînă la gura văii Agriului, fiind față în față cu înălțimea Dumbrava, de la capătul răsăritean al liniei Meseşului. Această porţiune de dealuri, în formă de cueste, este numită de unii geologi lanțul de coline „La stuga”. Ea este înclinată, în general, spre sud-sud-est, deci cu abruptul spre nord-nord-vest sau nord, o împrejurare care a fost folosită din plin de către romani. Linia continua spre est pe Măgura Vimei, iar după aceea pe Culmea zimţată a Brezei (cu punctul culminant de 975 m). Culmea Brezei se întrerupe, dînd loc şei joase dintre Țirlișua şi Rohia, respectiv Țirlișua şi Suciul de Sus. Astfel se face posibilă o trecere ușoară între valea Someşului Mare, pe de o parte şi între Țara Lăpuşului pe de alta, iar după aceea urmează masivul vulcanic zimţat, caracteristic, al Țibleşului.

În concluzie putem spune că — după părerea noastră — „jugul intracarpatic”, descris mai pe larg în prima parte a acestei lucrări, a fost

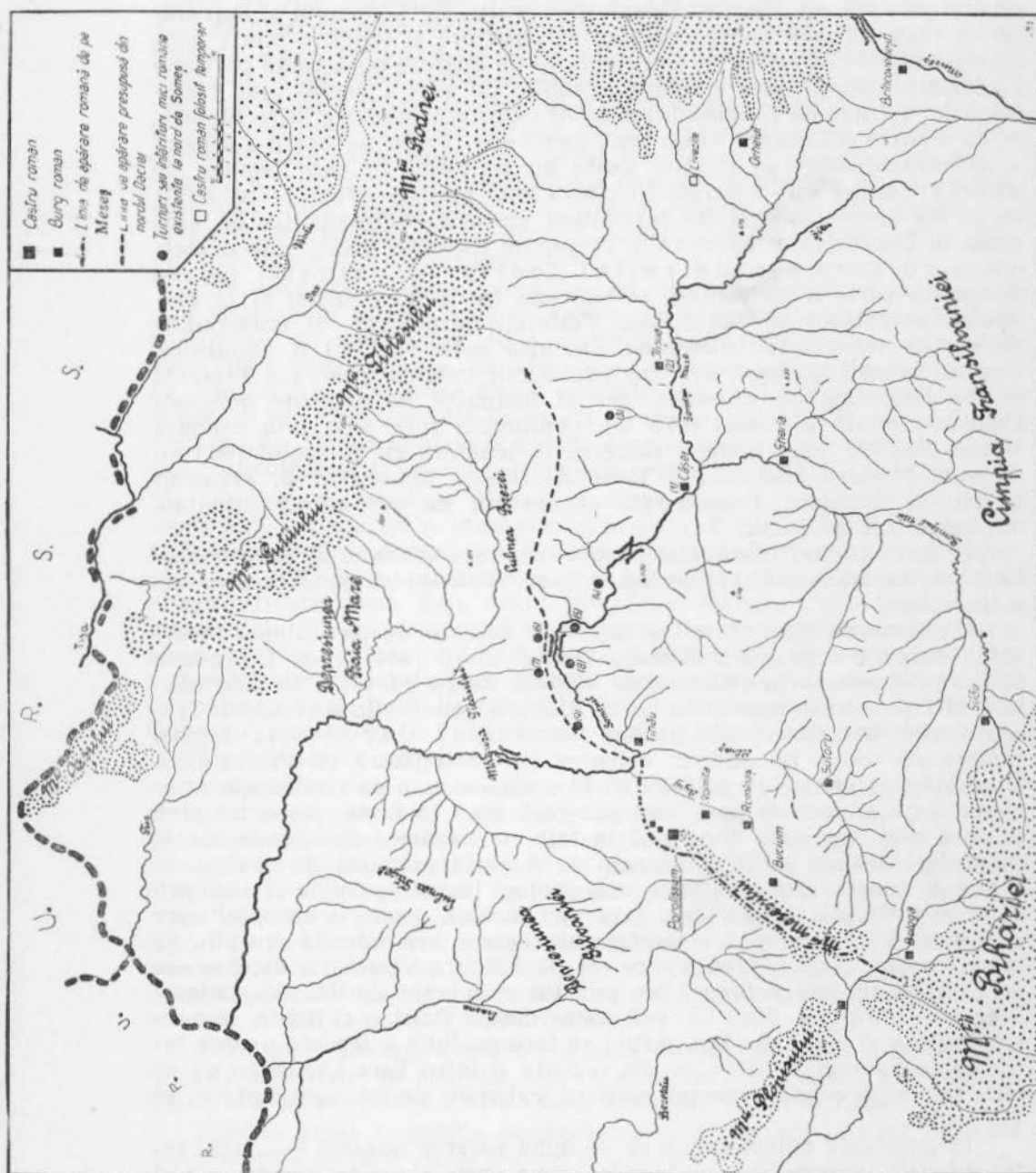

Fig. 1. Schiță-hartă a teritoriului în discuție cu elementele sistemului de apărare roman, sigureși pre-

încadrat în întregime în sistemul de apărare din nordul provinciei *Dacia*. Romanii au folosit din plin condițiile naturale cu scopul de a bara porțiunea, poate, cea mai vulnerabilă de graniță, afară de valea Mureșului, a întregii *Dacii* intracarpătice.

Ipoteza schițată mai sus nu se bazează pe imaginație²⁶, ci este impusă de situația și condițiile orografice existente. Pentru unii, poate, argumentarea noastră de ordin pur geografic nu pare a fi destul de convingătoare. Ne grăbim însă să afirmăm că pe lângă dovezile înșirate mai sus, de ordin geografic, strategic și „logic”, dispunem și de probe grăitoare, de caracter istoric și arheologic. Să vedem acum care sînt aceste dovezi.

1) A. Radnóti a sesizat că fortificația de la CĂȘEI este așezată pe malul drept al Someșului²⁷; deci Someșul nu putea constitui granița. (Numerele din text corespund celor de pe schița-hartă.)

2) Exact același lucru se poate preciza și în legătură cu castrul de la ILIȘUA ce se află la nord de Someșul Mare, pe o terasă pleistocenă situată între riul amintit și între Pîrîul Țibleșului²⁸.

3) *Specula* de la NEGRILEȘTI, cunoscută mai de mult²⁹, este înaintată cu vreo 5—6 km spre nord de valea Someșului Mare. — Iată cîteva dovezi, fără echivoc, cunoscute și mai în urmă că prima linie de apărare trebuie căutată într-adevăr mai spre nord, probabil pe Culmea Brezei.

Continuînd a urmări linia dintre Cășei și Tihău, constatăm următoarele:

4) GÎLGĂU. La întîlnirea hotarelor localităților Glod, Bîrsăul Mare și Gîlgău s-au găsit substrucțiunile unei „cetăți” romane, sau din epoca barbară³⁰. Punctul respectiv trebuie să fie la nord-est de Someș.

5) CORMENIȘ (Cudmeniş). Pe vîrfurile numite „Dealul secăturii”, unde se întîlnește hotarul satului cu hotarul Negrenilor s-a găsit un post de veghe roman, care putea să aibă legătură cu cel de pe vîrfurile dealului de la Mesteacăn, acest ultim situat pe malul drept, cel nordic al Someșului³¹.

6) PERII VADULUI (Curtuiuşel). Pe teritoriul satului, în dreapta șoselei naționale, în 1882 au fost încă vizibile substrucțiunile unui turn roman³². Punctul respectiv trebuie să fie la nord de Someș.

7) MESTEACĂN. Pe dealul de la Mesteacăn s-a descoperit un post de veghe roman³³. [Turnul trebuie să fie pe cumpăna apelor formată de podișul calcaros de legătură dintre Măgura Vimei și Prîsnelul, adică dintre valea Someșului, pe de o parte și bazinul hidrografic al Bîrsăului care curge pe la Șomcuța Mare, Satulung și se varsă în Someș la Moșeni, pe de altă parte. Turnul de la Mesteacăn deci este situat la nord de Someș.]

8) LOZNA MARE. Pe teritoriul localității s-au descoperit urmele unui turn roman³⁴.

9) ȘOIMUȘENI. Pe platoul Dealului „Căramidă” se pot aduna multe cărămizi și fragmente ceramice groase. Cu ocazia arăturilor plugul scoate la iveală deseori astfel de urme. Se spune că aici cândva a fost o cetate³⁵. În toamna anului 1958 elevii din Șoimușeni au adus la micul muzeu din localitatea Inău două monede romane, împreună cu țigle și cărămizi aflate în hotarul satului³⁶.

Iată câteva date, deocamdată dispersate, a căror existență pledează pentru o linie de apărare romană mai la nord, respectiv nord-est față de albia Someșului care este considerată pînă acum drept linie de frontieră a Imperiului. Chiar dacă nu sînt numeroase, ele formează o linie continuă, constituind un punct de plecare în lămurirea sistemului presupus pe diferitele înălțimi, începînd de la Jibou și pînă undeva pe versantul de sud-est sau de sud al Munților Țibleșului.

În concluzie putem afirma următoarele: sîntem de părere că linia de graniță a Imperiului dintre Jibou și masivul Țibleșului a fost trasată, încă de Traian, pe lanțul de dealuri care se începe de la Rona, respectiv Turbuța spre est, pînă la înălțimea dominantă Prisnel, după aceea pe platoul calcaros, de legătură, spre Măgura Vimei, iar și mai spre est pe Culmea Brezei care, din punct de vedere orografic se atașează Munților Țibleșului. În spatele acestei linii trebuia să existe elemente de legătură (turnuri și eventuale alte întărituri) baza de apărare fiind formată de valea Someșului Mare (pînă la Dej) și a Someșului (între Dej și Jibou) cu cele trei castre care ne sînt cunoscute astăzi: de la Ilșua, Cășei și Tihău. Ele aveau menirea de a păzi diferitele sectoare ale liniei. În fața primei linii, analog cumva situației de pe Meseș (în fața acestui ultim cu piemontul deluros al Silvaniei), există Depresiunea Lăpușului și masivul Preluca care, deși formează un teren prielnic, la prima vedere, pentru înaintarea ușoară a unor dușmani, totuși se desparte de platoul carstic, pe care erau situate elementele primei linii de apărare romană. Singura problemă mai dificilă pare a fi fost bararea în măsură eficientă a părții superioară a văii Birsăului.

Relațiile dintre romani și triburile de daci liberi (probabil acei *μεγάλοι Δάκαιοι* și *Δάκαιοι προσόδοι*³⁷) și mai tîrziu de alte neamuri (sarmato-iazzi și vandali), înainte de toate erau bazate pe forța militară. Imperiul avuse tot interesul ca să-i țină departe de teritoriile ce-i erau necesare datorită fertilității pămîntului, dar mai ales marilor bogății ale pămîntului. Nu este cu totul exclus că împăratul Traian, care avuse suficiente informații geografice, economice, politice și de altă natură asupra teritoriului Silvaniei și asupra împrejurimilor orașelor actuale Baia Mare (o regiune bogată în zăcămintele de aur și de alte metale neferoase) și Satu Mare, să fi intenționat, la un moment dat, să ocupe³⁸ și aceste teritorii, ce se întindeau într-o parte pînă la imensele mlaștini, legate între ele, ale Berăteului, Erului, Crasnei și a Someșului de jos, iar în cealaltă pînă la coama Munților Oașului și Gutiiului. Astfel ar fi asigurat o apărare eficientă a acestui spațiu, ce urma, eventual, să fie cucerit. Totuși, înainte de toate, poate pentru a face

economii de forțe sau pentru alte motive necunoscute nouă, frontiera provinciei a fost fixată pînă la urmă mult mai la sud, acolo unde — se pare — a rămas pînă la părăsirea *Daciei* de către autorități și armată.

Presupunînd că teritoriile ce se întind la nord-vest și nord de Culmea Meseșului-Prisnel-Măgura Vimei-Culmea Brezei într-adevăr au fost ocupate de către trupele romane, atunci această ocupație vremelnică putea să fie condiționată numai de motive de ordin strategic, pentru a pune capăt oricărei încercări de organizare a rezistenței din partea dacilor și a costobocilor din nord. Dacă realmente s-ar fi întimplat așa ceva, cu atît mai puțin am putea — deocamdată — aprecia care a fost limita nordică a acestui teritoriu cucerit. Dacă a fost cumva stăpînire romană asupra teritoriilor din fața liniei conturate înainte ea, în orice caz, n-a putut fi de lungă durată. Pînă acuma nu avem nici cea mai mică dovadă că comandamentul suprem roman ar fi avut intenția de a se stabili în „vorlandul” *limesului* de nord.

Avînd în vedere fragmentarea foarte accentuată a terenului prezentată în partea introductivă a acestei lucrări, totodată și faptul că lipsesc cercetări sistematice, acestea ar putea să ne aducă anumite surprize și în privința problemelor discutate aici.

Este necesar deci, ca în viitor să se facă investigații de teren, de mare amploare, sistematice, cît mai exhaustive, folosind metodele cele mai moderne inclusiv recunoașteri din avion. Trebuie cercetate toate virfurile dominante a tuturor munceilor insulari cum ar fi Măgura Șimleului (576), Măgura Vulturului (420 m), Vîrful Codrului (Făget, 579 m), Dealul Mare (637 m), Prisaca etc. care puteau servi, în timpul stăpînirii romane, pentru amplasarea unor posturi avansate. Acestea (dacă existau într-adevăr) aveau menirea de a da alarmă unităților din prima linie. Nu trebuie uitate nici acele două porțiuni de valuri, deocamdată necercetate, care sînt semnalate între Șisterea și Sălard (jud. Bihor), apoi Chedea și Zalnoc (jud. Satu Mare și Sălaj)³⁹ ce nu au fost luate în considerare nici în ultimele lucrări⁴⁰ care se ocupă cu problema valurilor în ansamblul lor din estul Alföldului.

În încheiere ne permitem să repetăm că rezolvarea tuturor problemelor ridicate în lucrarea de față necesită o muncă asiduă, perseverentă, sistematică de teren, fără executarea căreia nu se poate înainta în dezvelirea adevărului istoric referitor la problemele apărării de nord a provinciei.

ȘT. FERENCZI
(Cluj)

NOTE

1 P. Cotef, C. Martiniuc, *Geomorfologia*, în *Monografia geografică a Republicii Populare Române, I, Geografia fizică*, (București), 1960, (în cele ce urmează MonGeogr-RPR, I) p. 223—228.

2 Idem, *ibidem*, p. 206—209, 232—234.

3 Idem, *ibidem*, p. 206—210.

4 Idem, *ibidem*, p. 234.

5 C. Daicoviciu, *Istoria politică a geto-dacilor în sec. I î.e.n. și I e.n.*, în *IstRom*, vol. I, București, 1960, p. 314. Cf. și M. Macrea, *Intinderea și organizarea administrativă*, în *IstRom*, vol. I, p. 348—349; idem, *Organizarea provinciei Dacia*, în *ActaMN*, III, 1966, p. 124; idem, *L'organisation de la province de Dacie*, în *Dacia*, N.S., XI, 1967 p. 123.

6 Cf. C. Daicoviciu, *Porolissum*, în *RE*, vol. XXII/1, col. 267; idem, în *IstRom*, vol. I, p. 315.

7 În privința populației libere de pe teritoriile în chestiune, vezi următoarea bibliografie mai importantă: L. Schmidt, *Geschichte der deutschen Stämme bis zum Ausgang der Völkerwanderung. Die Ostgermanen*, ed. II, München, 1934, p. 198—209; L. Barkóczi, *Dák tolmács Brigetioiban*, în *ArchErt*, ser. III, V—VI, 1944—1945, p. 180; idem, *Die Grundzüge der Geschichte von Intercisa [Intercisa II. (Dunapentele). Geschichte der Stadt in der Römerzeit]*, în *ArchHung*, S.N., XXXVI, Budapest, 1957, p. 506—530; D. Tudor, *Răscoale și atacuri „barbare” în Dacia romană (secolele II—III e.n.)*, București, 1957, p. 73, 74—75 (cu toată bibliografia citată); N. Gostar, *Ramura nordică a dacilor: costobocii*, în *Buletinul Universităților „V. Babeș” și „Bolyai”, Cluj*, seria științelor sociale, I/1—2, p. 183—198; I. I. Russu, *Les Costoboces*, în *Dacia*, N.S., III, 1959, (1960), p. 343—344; idem *Limba traco-dacilor*, ed. II, București, 1961, p. 99, 178; L. Balla, *Dacia II. századi hadtörténetének kérdéseihöz (106—167)*, în *ArchErt*, 92/2, 1965, p. 143; idem, *To the Questions of the military History of Dacia in the Second Century*, în *ActaClassDebr*, II, 1965, p. 41; H. Daicoviciu, *Dacii*, București, 1968, p. 276—278; G. Barta, *Bemerkungen zur Kriegsgeschichte Daziens im II. Jahrhundert (167—171)*, în *ActaClassDebr*, II, 1966, p. 81; S. Dumitrașcu, T. Báder, *Așezarea dacică de la Medieșul Aurit*, în *ActaMN*, IV, 1967, p. 124—125; idem, *Așezarea dacilor liberi de la Medieșul Aurit*, (I), Muzeul de istorie Satu Mare, 1967, p. 51—52.

8. A. Radnóti *Dacia meghaditása és szervezete. La conquête et l'organisation de la Dacie*, în *Antiquitas Hungarica*, I, 1947, p. 39; I. Ferenczi, *A római Dacia kiterjedésének, védelmének és felhasználásának kérdéséhez. Le problème de l'étendue, de la défense et de la division de la Dacie romaine*, în *A Kolozsvári „Victor Babeș” és „Bolyai” Egyetemek Közleményei*, társadalomtudományi sorozat, I/1—2, 1956, p. 165—167; M. Macrea, în *IstRom*, vol. I, p. 353—355. Impotriva acestei concepții, vezi: C. Daicoviciu, D. Protase, *Un nouveau diplôme militaire de Dacia Porolissensis*, în *JRS*, LI, 1961, p. 67, nota 39; idem, *O diplomă militară din Dacia Porolissensis*, în *ActaMN*, I, 1964, p. 171, nota 91.

9 CIL, III, p. 1375, nr. 8063. Cf. și M. Marcea, *Exercitus Daciae Porolissensis et quelques considérations sur l'organisation de la Dacie Romaine*, în *Dacia*, N. S., VIII, 1964, p. 145—160.

10 Vezi L. Strack, *Untersuchungen zur römischen Reichsprägung des zweiten Jahrhunderts. I. Die Reichsprägung zur Zeit der Traian*, Stuttgart, 1931, p. 120—121, 208, nota 892; A. Stein, *Die Reichsbeamten von Dazien*, în *DissPann*, ser. I, nr. 12, Budapest, 1944, p. 9, nota 1; C. Daicoviciu, în *IstRom*, vol. I, p. 314.

11 *CIL*, XVI, nr. 57, 163.

12 [J. Ornstein], *Die Westgrenze Daziens*, în *JÖAI*, III, 1900, p. 219; A. Buday, în *Dolgszeged*, III, 1927, p. 127; C. Daicoviciu, *Dacica. În jurul unor probleme din Dacia romană*, în *AISC*, II, 1933—1935, p. 256, 304; idem, *La Transylvanie dans l'Antiquité*, Bucurest, 1945, p. 95—96, nota 1; limita fixată de J. Szilágyi pentru Dacia de vest (cf. *Dácia nyugati határának első védelmi vonala és helyőrsége. Die erste Verteidigungslinie an der Westgrenze Daciens und ihre Garnisonen*, în *KözlCluj*, III/1, 1943, p. 88—98; idem, *A dáciai erődrendszer helyőrsége és a katonai téglalételegek. Die Besatzungen des Verteidigungssystems von Dazien und ihre Ziegelstempel*, în *DissPann*, ser. II, nr. 21, Budapest, 1946, p. 4, 9—10, 36) este trasată cu totul arbitrar și într-un mod imposibil. În caz că s-ar admite această linie, o bună parte a regiunii aurifere ar cădea „extra fines provinciae”. Respingerea liniei lui J. Szilágyi, vezi la: C. Daicoviciu, *Asupra unor lucrări în legătură cu Dacia romană*, în *AISC*, IV, 1941—1943, p. 319. În legătură cu această chestiune, vezi încă: R. Syme, *Carl Patsch, Der Kampf um den Donauraum unter Domitian und Traian. Beiträge zur Völkerkunde von Südosteuropa*, V/2, Wien, 1937, (recenzie), în *Germania*, 22, 1938, p. 199.

13 Cf. și I. Paulovics, *Dacia keleti határvonala és az ügynevezeti „dák” — ezüst-kincsek kérdése*, [Cluj], 1944, p. 101—102; C. Daicoviciu, în *RE*, vol. XXII/1, col. 267; idem, în *IstRom*, vol. I, p. 315—316.

14 Vezi: K. Torma, *Az alsó-ílosvai római állótábor s műemlékei*, în *EME Évk*, III, 1864—1865, p. 65—66; idem, *A Limes Dacicus felső része*, în *ETTK*, X/4, Budapest, 1880, p. 113; A. Buday, (ultima dată) *Probleme de arheologie romană în România*, în *Cultura*, 1/2, 1924, p. 149—150 și idem, *Vitás kérdések. I. Limesproblémák. Streitfragen. I. Limesproblemen*, în *Dolgszeged*, II, 1927, p. 127—128; 138—139. Împotriva acestei concepții absurde, cf. C. Daicoviciu, (ultima dată) în *TransAnt*, p. 89—90; idem, *Dacia capta*, în *Klio*, 38, 1960, p. 179—180. În legătură cu o înaintare presupusă, ulterioară a romanilor dinspre Napoca spre Porolissum, vezi, mai nou: R. Syme, *The First Garrison of Trajan's Dacia*, în *DissPann*, ser. II, nr. 10, Budapest, 1938, p. 286. Cf. și A. Stein, *Die Legaten von Moesien*, în *DissPann*, ser. I, nr. 11, Budapest, 1940, p. 19, nota 2.

15 I. Ferenczi, *Régészeti megfigyelések a limes Dacicus északnyugati szakaszán*, în *ErdMúz*, XLVI, 1941, p. 210—211.

16 *Platforma Someșană*, în *BSRG*, LIII, 1934, p. 363, 369; idem, *Observări morfologice în NW-ul Transilvaniei*, în *Volum omagial „Gr. Antipa”*, București, 1938, p. 362, în special nota 2.

17 Ultima, cea mai completă schiță-hartă a descoperirilor romane din nordul Daciei, vezi la I. I. Russu, *Note epigrafice*, în *Acta MN*, V, 1968, p. 452, fig. 1.

18 Cf. K. Hofmann, *Jelentés az 1878 nyarán Szilágy megye keleti részében tett földtani részletes felvételekről. Bericht über die im östlichen Theile des Szilágyer Comitatus während der Sommercampagne 1878 vollführten geologischen Specialaufnahmen*, în *Földtani Közöny*, IX, 1879, p. 172; E. Balogh, *Szolnok-Doboka földje*, în *Az EME... XVII. vándorgyűlésének emlékkönyve*, [Cluj], 1943, p. 103.

19 Cf. în *IstRom*, vol. I, p. 351. Vezi și contraargumentarea acestei concepții la I. Ferenczi, *A tihói római táborról*, în *Kelemen Emlékkönyv*, [Cluj], 1957, p. 291—292 cu bibliografia citată.

20 C. Diaconu, Sor. Dumitrescu, Val. Dumitrescu, P. Gișteanu, Dum. Lăzărescu, I. Panait, J. Újvári, *Hidrografia*, în *MonGeogrRPR*, I, p. 455—457, tab. 42—45.

21 Această trasare ar fi în contrast cu acea regulă, bine cunoscută, a armatei romane, păstrată la Fl. Vegetius Renatus (I, 22), care se referă la așezarea castrilor: „... Cauendum etiam, ne mons sit vicinus aut collis altior, qui ab adversariis captus possit officere...” Credem că *mutatis mutandis*, același principiu a fost aplicat în linii mari nu numai în privința plasării diferitelor elemente ale liniei

de apărare, dar și în ansamblul ei. Poate, pentru unii, referirea noastră la opera lui Vegetius s-ar părea anacronă, deoarece, după cât se știe, acest autor scria compendiiu său după anul 435, ba cărțile III și IV chiar după a. 441, ambele acestea fiind dedicate tinărului împărat Valentinian. Este adevărat însă că o bună parte a materialului cuprins în cărțile I și II reflectă și realitățile militare, precum și concepțiile strategice din secolele II și III e.n. Cf. L. Várady, *Későrómai hadügyek és társadalmi alapjaik*, (Budapest), 1961, p. 279—282.

22 Cf. Á. Buday, *Felirattan*, [Cluj], 1914, p. 276; W. Wagner, *Die Dislokation der römischen Auxiliärformationen in den Provinzen Noricum, Pannonien, Moesien und Dakien von Augustus bis Gallienus*, Berlin, 1938, p. 105, notele 184—185; J. Szilágyi, în *DissPann*, ser. II, nr. 21, p. 14—15, 65, pl. XVI, nr. 245, 247, pl. XVII, nr. 251, pl. XVIII, nr. 267; C. Daicoviciu, D. Protase, în *JRS*, LI, 1961, p. 65, 66; idem, în *ActaMN*, I, 1964, p. 168—169, 170.

23 Notăm aici că, pentru scurtarea drumului, respectiv pentru a tăia cotul mare al Someșului dintre Rus-Ileanda-Clit, încă și recent toți acei care veneau cu vitele de la tirgurile din Jibou, nu se duceau de la Cormeniș-Rogna-Buzași către Fodora-Vad-Dej, ci se urcau pe înălțimile dintre localitățile Surduc-Iapa-Rus. Deocamdată nu se cunoaște nimic în acest sens, dar nu este cu totul exclus că și romanii avuseseră astfel de scurtături de drum.

24 I. A. Demidovici, M. Iancu, T. Morariu, I. N. Oleinikov, Al. Savu, I. Sircu, *Raionarea fizico-geografică*, în *MonGeogrRPR*, I, p. 651.

25 Cf. St. Ferenczi, *Die Erforschung des römischen Limes auf den Höhen des Mesegebirges*, în *Dacia*, N.S., XI, 1967, p. 146, 156.

26 Această părere a fost exprimată prima dată de A. Radnóti (*A dáciai limes a Meszesen. II limes di Dacia sulla montagna Meszes*, în *ArchÉrt*, ser. III, V—VI, 1944—1945, p. 139—140, cu notele 17—22; p. 154—155, notele 17—22; cf. și J. Szilágyi, în *DissPann*, ser. II, nr. 21, p. 75, addenda la nota 66/a).

27 Idem, *ibidem*, p. 139, 154.

28 Vezí K. Torma, în *EME Evk*, III, 1864—1865, p. 11—12.

29 K. Torma, în *ETTK*, X/4, p. 31—41, a se vedea și schița-harta de la capătul volumului; [Á. Buday], în *Szolnok-Doboka vármegye monographiája*, vol. I, [Dej], 1901, p. 57, 201—202, 218; J. Kádár, *ibidem*, vol. V, p. 222; C. Daicoviciu, *Neue Mitteilungen aus Dazien*, în *Dacia*, VII—VIII, 1937—1940, p. 322; idem, *Severus Alexander și provincia Dacia*, în *ActaMN*, III, 1966, p. 169. Menționăm că de pe teritoriul localității Negriștești se cunoaște și un monument epigrafic, un altar dedicat *Dianei* și lui *Silvanus*, ajuns în muzeul fostei Asociațiuni „Astra” din Sibiu, cu locul de proveniență neprecizat însă. Cf. G. Finály, *Két római felirat Dáciából*, în *ArchÉrt*, XXXI, 1911, p. 433.

30. J. Kádár *Szolnok-Doboka vármegye monographiája*, vol. III, [Dej], 1902, p. 512... „1882-ben Torma Károly a Szamosvölgyén kutatva, e község határán, hol a sósmezei, borszói és galgói határrészek találkoznak, ... magas hegytetőn, honnan Désre (és Alsókosályra) is jól lehet látni, állítólag római vagy barbarkori várnak alapfala láta meg”...

31 Idem, *ibidem*, vol. IV, p. 474... „A »Dealul săcăturii« hegytetőn, hol e község és a konkolyfalvi határ összeér, ... Torma Károly kutatván, ... a rómaiak építette őrhelyre bukkant, amely... a Szamos jobbpartján, a kisnyíresi hegytetőn ugyancsak tőle felfedezett őrhellyel lehetett összeköttetésben”...

32 Idem, *ibidem*, vol. V, p. 559... „Határán az állami út mellett jobbra ... kerek római őrtorony alapfalai 1882-ben, midőn... Torma Károly e tájon kutatott, még láthatók voltak”...

33 Idem, *ibidem*, vol. IV, p. 474.

34 Idem, *ibidem*, vol. V, p. 81... „Cetătea, erdős kőszikla, melynek tetején 1882-ben Torma Károly... római őrtorony nyomait fedezte fel”...

35 Idem, *ibidem*, vol. VI, p. 90... „A Cărmida hegyen sok téglă és vastag cserép-maradvány látható, szántáskor az eke gyakran fordít ki ilyeneket. Erről azt tartják, hogy egykor itt vár vagy valami másféle erőd és lakott hely volt”...

36 N. Vlassa, *Descoperiri monetare postaureliene în Transilvania*, în SCIV, XV/1, 1964, p. 141. O monedă este a lui Dioclețian (284—305), alta a lui Theodosius I (379—395).

37 *Oracula Sybillina*, XII, 180—181; Dio Cassius, *Ρωμαϊκή ἱστορία*, LXXII, 3; cf. și C. Daicoviciu, *Dacia și poporul geto-dac*, în *IstRom*, vol I, p. 266. După părerea D-Sale: „dacii mari” locuiau în părțile nordice ale vetrei dacice. În privința acestei chestiuni trimitem încă la următoarea bibliografie: J. Jung, *Fasten der Provinz Dacien*, Innsbruck, 1894, p. 24 și urm.; C. Brandis, *Dacia*, în *RE*, vol. IV, 2, col. 1975; C. Diculescu, *Die Wandalen und die Goten in Ungarn und Rumänien*, Leipzig, 1922, p. 7 cu nota 6; (Diculescu menționează aici și pe asdingi, deși Dio Cassius nu-i amintește); J. Klose, *Roms Klientel-Randstaaten am Rhein und an der Donau. Beiträge zu ihrer Geschichte und rechtlichen Stellung im 1. und 2. Jahrhundert n. Chr.*, Breslau 1934, p. 90—91; C. C. Giurescu, *Istoria românilor*, vol. I, București, 1935, p. 158; V. Christescu, *Istoria militară a Daciei romane*, București, 1937, p. 81; A. Stein, *Die Reichsbeamten von Dazien*, în *DissPann*, ser. II, nr. 12, Budapeșt, 1944, p. 50; D. Berciu, *Lupta băștinașilor din Dacia împotriva cotropitorilor romani*, în SCIV, II/2, 1951, p. 85; D. Tudor, *Răscoale și atacuri „barbare” în Dacia romană*, București, 1957, p. 41—42, 73.

38 După cum se știe, recenta descoperire a unui *castellum* roman de pământ în apropierea cetății dacice cu ziduri de piatră de la Bitca Doamnei (de lângă Piatra Neamț), dacă se va confirma cert datarea lui în vremea celui de-al doilea război dacic, este menită să arunce o lumină nouă asupra întinderii acelei *universa Dacia devicta* (după expresia cunoscută prin descoperirea inscripției de la Corinth) pe care va trebui să o împingem până adînc în Moldova de astăzi, chiar dacă în cazul amintit nu poate fi vorba decît de o acțiune mai îndepărtată și secundară a trupelor romane la sfîrșitul celui de-al doilea război dacic și de o staționare cu totul efemeră a lor în teritoriul dintre Carpați și Siret. (Cf. N. Gostar, *Cetățile dacice din Moldova și cucerirea romană la nordul Dunării de Jos*, în *Apulum*, V, 1965, p. 144—147. Credem că aici este cazul să atragem atenția asupra unui fapt important din punctul nostru de vedere. M. Párducz, întocmind corpusul descoperirilor din epoca romană (*A Nagy Magyar Alföld római kori leletei. Römerzeitliche Funde des Grossen Ungarischen Alföld*, în *Dolg-Szeged*, VII, 1931, p. 185), aflate pe teritoriul Cimpiei Tisei, a făcut și o hartă de răspîndire a acestora. Oricine se uită la această schiță-hartă, poate constata cu surpriză că punctele cele mai răsăritene formează o linie neîntreruptă, începînd din sud de la Dunăre pînă în jurul localității Hajdúsámson (R. P. Ungară). Această linie regulată, ușor concavă spre est, marchează, *grosso modo*, după cunoștințele actuale, limita de răsărit a teritoriului ocupat de sarmații-iazygi, amestecați, în parte — mai ales în estul teritoriului — cu seminiile dacilor liberi. Dacă o completăm această linie cu punctele extreme (socotit spre răsărit) ale descoperirilor monetare izolate sau în formă de tezuare, atribuite dacilor liberi (vezi D. Protase, T. Báder, *Tezaurul de denari romani imperiali de la Ghirișa*, în *Tezaurul monetar din județul Satu Mare*, (Oradea), 1968, fig. 1 și rezultatele lucrării lui Gh. Lazin, cuprinsă în acest volum, atunci pare să se schițeze o fișie largă de 50—60 km, între linia presupusă de graniță a provinciei *Dacia*, precum și între linia formată de locurile de descoperire cele mai răsăritene care aparțin populațiilor libere. Se pune întrebarea: Oare această fișie lată nelocuită, aproape regulată, nu este cumva identică cu acea fișie neutră, controlată de romani (în această fișie fiind înglobate și ramificațiile de vest, nord-vest ale Munților Apuseni, cum sînt: Munții Zărandului, Munții Codru-Moma, Dealurile Holodului, Munții Pădurea Craiului, Muntele Șes, Dealurile Oradiei, Dealurile Silvaniei, Munții Făgetului, Culmea Prîsnel, Culmea Prelucăi), fapt care a dus, probabil, și la părăsirea forțată a mai multor așezări dacice existente tocmai pe aceste meleaguri, între care se numără și cea de pe „Șanțul Mare” de la Pecica (cf. E. Dörner, *Urme ale culturii materiale dacice pe teritoriul arădan*, în *Publ. Muzeului Județean Arad, [Timișoara]*, 1968, p. 16). Această fișie lată nu trebuie însă în nici un caz confundată cu acea fișie, mult mai îngustă, despre care Dio Cassius (LXXII, 3) afirmă că, în urma păcii acordată de către împăratul Commodus burilor, li se impune acestora și altor „barbari” de la granițele Da-

ciei, de a jura „că nu vor locui niciodată și nu vor paște vitele pe un teritoriu de 40 stadii (=7,5 km) din țara lor și în vecinătatea granițelor Daciei”. Natural, numai rezultatele cercetărilor viitoare pot infirma sau confirma problema ridicată aici, în momentul de față încă sîntem departe de rezolvarea ei.

În cursul lucrărilor de editare ale prezentului studiu ni-a atras atenția Géza Ferenczi, directorul Muzeului din Odorheiu Secuiesc asupra unor rezultate importante, publicate, deocamdată, cu titlul provizoriu, obținute de un colectiv format din cercetători maghiari și iugoslavi, după care, imensul sistem de valuri dublate, pe unele porțiuni triplate sau chiar cvadriplate, a căror lungime atinge peste 1500 km, înconjurînd un teritoriu de cca. 60 000 km² întindere, sînt construite *sigur după mijlocul secolului al III-lea e. n.*, foarte probabil, de către sarmații-iazzi așezați în Cîmpia Tisei (cf. P. Patay, A Csörsz árka. The Dike of Csörsz, în *Természettudományi Közlemény (Természet Világa)*, 100, 9, 1969, p. 410—411). Constatările acestea, obținute pe cale arheologică, prin descoperirea fericită a unor porțiuni ale valului unde cu ocazia construirii acestuia nimiciseră cimitire sau așezări mai vechi de perioada amintită, par a coincide cu cele pomenite mai sus, întrucît descoperirile iazygo-sarmatice într-adevăr nu trec peste această linie de valuri!

39 Cf. K. Torma, *Adalék észak-nyugati Dacia föld-és helyiratához*, în *A Magyar Tudományos Akadémia Évkönyve*, vol. XVI/II, 1864, p. 37, nota 67; idem, în *ÉTTK*, X/4, 1880, p. 5, 103—104, 106.

40 Vezi: S. Rész Ensel, *Csörszárka*, Nyíregyháza, 1875; F.F. Romer, *Résultats généraux du mouvement archéologique en Hongrie, avant la VIIIe session du Congrès international d'anthropologie et d'archéologie préhistoriques à Budapest 1876*, III. *Les fossés du diable en Hongrie*, în *Congrès international d'anthropologie et d'archéologie préhistoriques, Compte-rendu de la huitième session à Budapest 1876*, vol. II/1, Budapest, 1878, p. 39—58, 64—72; Gy. Bartalos, *Hunavar gátak, csörszárkok és gyűrűvárai*, în *Eger*, 1890; G. Téglás, *A Csörsz-árok*, în *Pesti Hírlap*, 1907, 5 mai; V. Christescu, *Istoria militară a Daciei romane*, București, 1937, p. 160, precum și „Harta Daciei romane și ținuturilor vecine”, de la capătul volumului; S. Molnár, *Adatok az Alföld sáncainak kérdéséhez. Angaben zur Frage der Schanzen des Alfölds*, în *Dolgszeged*, XIV, 1938, p. 205—209; Șt. Pascu, *Istoria Transilvaniei*, Blaj, 1944, harta dintre pp. 32—33; V. Balás, *Die Erdwälle der Ungarischen Tiefebene*, în *Acta ArchBp*, XV, 1963, p. 310—316; K. Horedt, *Cu privire la problema valurilor de pămînt din Banat și din Crișana*, în *SCIV*, 16, 4, 1965, p. 725—726; idem, *Unele probleme privind răspîndirea culturii Sintana de Mureș-Cerneahov în România*, în *SCIV*, 18, 4, 1967, p. 589—592; M. Marjai, *Ördögárok a debreceni Nagyerdőn*, în *A Debreceni Déri-Múzeum Évkönyve (1962—1964)*, Debrecen, 1965, p. 87—92; P. Patay, în *Természettudományi Közlemény (Természet Világa)*, 100, 9, 1969, p. 409—411.